

De ambivalenties van het moderne en de postmoderne als filosofie, stijl en tijdperk

Peter Koslowski

Is de discussie over de postmoderne niet iets dat inmiddels modern noch postmodern is? Is deze discussie uit de tijd of hebben wij uit haar leringen getrokken die ook in de toekomst van belang zullen zijn? Een centraal inzicht dat die discussie kan opleveren is, dat hetgeen wij de moderne, en hetgeen wij modern noemen, ambivalent en dubbelzinnig is.

De postmoderne heeft opheldering verschaft over de ambivalenties van de moderne en deze opheldering van de moderne over zich zelf en haar dubbelzinnigheden is nuttig, omdat wij daardoor zicht krijgen op verborgen invloeden, die inherent zijn aan het attribuut modern. Het attribuut modern is daarom zo suggestief omdat het eenduidigheid suggereert waar in werkelijkheid dubbelzinnigheid heerst en waar meerdere betekenissen van “modern” elkaar versterken en waaraan de notie “modern” haar fascinatie ontleent.

Het moderne is om te beginnen moderniteit in de zin van bereidheid tot iets nieuws dat in rapport met de tijd is. Ten tweede is de moderne een filosofisch begrip ter aanduiding van het filosofische project van de ‘Verzeitlichung’ van het absolute en van de verabsolutering van het historische en van de historische rede.¹ Ten derde is de moderne een begrip om een bepaalde stijl van kunst en cultuur te beschrijven en ten vierde wordt daarmee een tijdperk van de universele geschiedenis aangeduid. Alle vier betekenissen van het moderne – het moderne als de bereidheid tot het nieuwe, de moderne als metafysica en als filosofisch project, de moderne als stijl en de moderne als historisch tijdperk – worden samengetrokken in één begrip. De ambivalentie en ambiguïteit van modern verhoogt wel de suggestiekracht van het woord modern, maar verhindert tegelijk een precieze kennis en onderscheiding van het moderne als houding, filosofisch programma, kunststijl en historisch tijdperk.

De postmoderne heeft de schijn van eenheid in het begrip “de moderniteit” ontmaskerd en de ambivalentie en de ambiguïteit van het moderne laten zien. Zij heeft aan de moderne opheldering over zich zelf verschaft.

Daarmee heeft zij bijgedragen tot de zelfkennis van het heden, tot het verstaan van moderniteit als houding en tot de duiding van de filosofie, de stijl en de begrippen van het tijdperk van de moderne en de postmoderne.²

¹ Vgl. ook P. KOSLOWSKI: „Vernunft und Geschichte. Die Modernität der Postmoderne“, in: J. PFEIFFER (Hrsg.): *Das 20. Jahrhundert. Konfigurationen der Gegenwart*, Regensburg (Pustet) 1998, p. 9-23.

² Vgl. voor een balans van de moderne en postmoderne auch *Postmoderne. Eine Bilanz*, Doppelheft von *Merkur*.

1. Vrije en geforceerde moderniteit: moderniteit als begrip van een verhouding
Wanneer eenduidigheid wordt voorgespiegeld, waar de facto meerduidigheid heerst, hebben wij meestal met een geforceerde of ideologische situatie van spreken te maken. Het spreken over de moderne als zijnde de enige vorm van moderniteit³ is zulk een geforceerde manier van spreken. Ook de vorstelling, dat een bepaalde filosofische of literaire vorm voor lange tijd, of zelfs voorgoed zou kunnen claimen dat zij de moderne is, is geforceerd omdat men niet duurzaam en onoverkomelijk modern kan zijn. Als moderniteit impliceert dat iets 'zeitgemäss' en nieuw is, kan men niet over een lange tijd 'zeitgemäss' en nieuw zijn, zonder te veranderen. Een inhoudelijk bepaalde positie kan niet duurzaam modern zijn, zonder door de tijd heen te veranderen. Duurzame moderniteit is alleen mogelijk als de formele verhouding tegenover de bereidheid tot vernieuwing.

Moderniteit en het moderne in de algemene en niet-specifieke zin van 'Zeitgemässheit' laten zich gelden als het "naturrecht van het heden boven het verleden" (Roland Barthes) en daarmee ook tegen de moderne als filosofisch concept en kunstzinnig stijlprogramma. Het streven naar het moderne en de moderniteit in algemene zin en de strijd die erom wordt gevoerd, zijn onoplosbaar verbonden met de tijdgebondenheid en historiciteit van de mens en zij zullen niet ophouden zolang er geschiedenis is. In deze algemene zin is de

Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken, 52
(September / Oktober 1999), Nr. 594 / 595, besonders W. GRASSKAMP: „Ist die Postmoderne eine Epoche?“, a.w., p. 757-765. Het verdient toestemming dat de term postmodern niet primair de aanduiding van een tijdperk is maar een relationeel begrip. Het begrip postmoderne wordt echter te veel gedepotenteerd wanneer men daarin slechts een vernaderde verhouding van de moderne tot zich zelf ziet.

³R. SPAEMANN: „Ende der Modernität?“, in: P. KOSŁOWSKI, R. SPAEMANN, R. LÖW (Hrsg.): *Moderne oder Postmoderne? Zur Signatur des gegenwärtigen Zeitalters*, Weinheim (VCH / Acta humaniora) 1986, p. 19-40, gebruikt het begrip van de moderniteit in deze inhoudelijke betekenis als beschrijving van het filosofisch en stilistisch programma van de moderne. Anders dan bij deze gelijkstelling van moderne en moderniteit wordt in het volgende onderscheid gemaakt tussen de moderne als term voor een programma, stijl en periode en moderniteit als de openheid voor het nieuwe en moderne.

strijd tussen oud en nieuw een basispatroon van ieder tijdperk en een fenomeen dat de geschiedenis vergezeld.

Een deel van de discussie over de postmoderne voltrekt aan de moderne diens eigen wet: de bekroning van het nieuwe en het inhalen van de ene moderniteit door de andere. In de postmoderne wordt de moderne ingehaald door haar eigen dynamiek, en valt zij ten prooi aan het Scheherazade-syndroom: ‘Als je verveelt zal je sterven.’ De moderne als stijl en als filosofisch “project van de moderne”⁴ worden ingehaald door de leeftijd en voorbijgestreefd door de moderniteit van de postmoderne.

Wat wij nodig hebben, is derhalve een vrije, niet een geforceerde moderniteit. De erkenning van het natuurrecht van het nieuwe, namelijk daar waar dit nieuwe het recht van het betere aan zijn zijde heeft en de erkenning van de noodzaak van “Zeitgenossenschaft” horen bij het bewuste leven, omdat dit zich door de tijd heen moet vernieuwen. Tijdgenootschap is een onontkoombare eis, omdat de mensen die gelijktijdig leven bondgenoten zijn in de tijd en een bondgenootschap vormen van degenen die bij dezelfde historische situatie en tijdperk horen en dus daarmee te maken hebben. Wie probeert om zich te onttrekken aan het bondgenootschap van de tijd en aan de historische solidariteit, in de zin dat alle mensen van een bepaald tijdperk historisch met elkaar verbonden zijn, die gaat zich buiten de samenleving plaatsen en zou een zonderling in zijn eigen tijd zijn. Wie begrepen wil worden door zijn tijdgenoten die moet ingaan op het denken en de stijl van zijn tijd, hoewel het omgekeerde niet altijd geldt, niet iedereen die door zijn medemensen niet begrepen wordt hoeft een zonderling te zijn. Hij kan ook zijn tijd vóór zijn, of achterlopen. Omdat het leven van de geest historisch is, moeten de vormen van de geest zich aan het historische proces van vernieuwing onderwerpen. Historische vernieuwing impliceert de mogelijkheid van vooruitgang, maar niet per se de noodzakelijkheid ervan. Vrije moderniteit houdt de bereidheid in om vooruit te gaan en open te zijn voor het nieuwe – houdingen die gepaard gaan met de erkenning van de tijdelijkheid. Moderniteit als relationeel begrip beschrijft de verhouding tussen de mens en de historische tijd, tussen de mens en het nieuwe. Vrije moderniteit betekent dat het nieuwe in vrijheid wordt aangenomen. Zij is noch de ideologische fixatie op een onveranderlijk en steeds terugkerend programma van moderniteit of project van de moderne noch is zij een slechts van buiten af opgelegde houding van modernisatie.

Modernisering en moderniteit worden niet alleen als vrije maar ook als onvrije relatie ervaren. De sociale en technische vooruitgang dwingt de mensen tot moderniteit en modernisering zonder op hun toestemming te wachten of om die

⁴Vgl. J. HABERMAS: „Die Moderne - ein unvollendetes Projekt“, in: J. HABERMAS: *Kleine politische Schriften*, Frankfurt am Main (Suhrkamp) 1981.

te gaan vragen. Vrije moderniteit is de bereidheid om het nieuwe in vrijheid te aanvaarden; zij is noch op ideologische manier innerlijk op een project van de moderne gefixeerd noch van buiten af door de druk tot modernisering afgedwongen. Vrije moderniteit gaat hand in hand met een verhouding tot de vooruitgang welke zich laat beschrijven als de vrije erkenning van de vooruitgang én de kritiek daaraan.

De moderne heeft de pretentie meer te zijn dan moderniteit. Zij impliceert niet alleen de openheid voor het nieuwe, maar ook een inhoudelijk, filosofisch en esthetisch programma en project. In zover de postmoderne dit project bekritiseert en daar boven uit stijgen wil, distanceert zij zich wel van de moderne maar niet van de moderniteit. Ook de postmoderne doelt op moderniteit in de zin van Zeitgemässheit, tijdgenootschap en bereidheid tot het nieuwe. Zij vindt dat het filosofische project en het kunstzinnige stijlconcept van de moderne niet meer zeitgemäss, niet meer in rapport met de tijd en modern is. De postmoderne eist de moderniteit voor zich zelf op.

2. Moderne en postmoderne als filosofische concepten

Als men wil bepalen van welke moderne de postmoderne zich wil distantiëren dan komt men het dichtst bij een antwoord door te beschrijven, wat de moderne niet is geweest. Zij was niet een vrije, maar een geforceerde moderniteit. Zij was geforceerd in haar houding tegenover de rede, de tijd en de geschiedenis, tegenover de pluraliteit van culturele vormen en tegenover de pluraliteit van de toegangen tot de werkelijkheid.

2.1 De filosofische moderne als de filosofie van de zelffundering van de rede

De moderne is doordrongen van het geloof in de eenheid van de rede en in haar vermogen om zichzelf en de werkelijkheid foutloos te kennen. Van Descartes via Kant tot Hegel is dit de gemeenschappelijke overtuiging van de moderne filosofie geweest. Hegel ziet zich express staan in deze traditie, die met Descartes is begonnen waarin de kennis van de werkelijkheid gegrond is in de zich zelf funderende rede, die door de totale twijfel heen gegaan zou zijn. De fundering van de rede en van het zelf zijn het kenmerk van het rationalisme van de modernen. In Kants filosofie wordt weliswaar de reine redelijke kennis empiristisch afgezwakt doordat de noodzaak van de aanschouwing voor onze kennis erkend wordt, maar het moment van de volledige zelfkennis van de kennis blijft van kracht. De rede fundeert zichzelf en is zichzelf transparant. De rede is haar eigen "Letztbegründung". De problemen, die de gedachte van de reflexieve Letztbegründung voor de zekerheid van de fundering betekenen, worden sinds het Duitse idealisme weggewuifd met verwijzing naar de zelfreferentie en reflexiviteit van het denken en naar het transcendentale ik. Dat echter zelffundering niet per se een betere epistemologische status heeft dan de

fundering door iets anders en dat het probleem, hoe een axiomatisch systeem zichzelf zou kunnen funderen, niet uit de weg wordt geruimd, wordt over het hoofd gezien door de traditie van het rationalisme en een puur rationele filosofie, voor die de absolute zelffundering typerend is voor het project van de moderne.

Pas Schelling brengt een verstrekkende zelfkritiek van het idealisme en rationalisme naar voren door een wending richting existentie en empirie te voltrekken. Rationalisme en idealisme lijden onder een oneindig tekort aan zijn. Hun systemen zijn pure mogelijkheidssystemen, die de existentie van het absolute en de absolute existentie nooit kunnen bereiken. In deze systemen sluit het ik zich af tegenover de rede zonder dat de rede in staat is om zeker te weten of hetgeen zij beweert ook werkelijk existeert. Schellings late filosofie of "Positive Philosophie der Existenz" is, na de kritiek van Herder, Jacobi en Baader aan het idealisme en rationalisme, de eerste omvattende zelfkritiek van het idealisme en de "rein rationale Philosophie", zoals Schelling haar noemt, en daarmee is zij de eerste postmoderne filosofie die het monisme van de rede van de moderne bekritiseerd.

Het geloof in de zelffundering van de rede gaat in de filosofie van de moderne hand in hand met de gedachte van de absolute historiciteit van de rede en het absolute. Omdat het absolute subject van de zelffundering van de kennis, namelijk de mensheid, historisch is, is ook de rede historisch, ja absoluut historisch. De rede, de geest, zijn niet slechts absolute rede en absolute geest, maar als zodanig ook rede van de geschiedenis en van de tijdgeest. De tijdgeest is de realisering van de absolute geest. Hegel is hierin de meest consequente denker van het historisch rationalisme van de moderne doordat hij de geest en de rede totaal verhistoriseert en de absolute geest met de mensheid gelijk stelt. Alleen het paradox, dat volgens Hegel deze geschiedenis van het absolute met zijn filosofie haar einde bereikt en tegelijk daarmee het einde van de geschiedenis, doorbreekt de absolute historiciteit. De rede is niet meer in de geschiedenis, maar de geschiedenis is de verwerkelijking van de rede. De modernste vorm van de geest is steeds ook zijn hoogste vorm. De gelijkstelling van moderniteit en rede, van historisch succes en cognitieve en normatieve geldigheid, is het fundament van de centrale stelling van het moderne in de systemen van het links- en rechtshegelianisme als ook voor het door de filosofie van Hegel gegrondveste tijdperk van de moderne als het tijdperk waarin de rede tot zich zelf komt.

2.3 De postmoderne als overwinning over de filosofische moderne

Jean-François Lyotard heeft de postmoderne gedefinieerd als twijfel aan de meesterverhalen van de moderne.⁵ Het meesterverhaal van de moderne is het hegelianisme als het verhaal volgens welk de rede zich in de geschiedenis verwerkelijkt, met name in haar meest progressieve fase, in de moderne. Hegel is, daarin heeft Lyotard gelijk, inderdaad de cruciale denker van de moderne als filosofisch programma. In zo verre heeft Lyotard de moderne niet “zurechtgeschnitzt”⁶ en tot Hegel gereduceerd om dan zijn concept van de postmoderne af te zetten van een fantoom van de moderne, hij heeft veeleer terecht in Hegel het centrum van de filosofische moderne gezien. Volgens Lyotard moet nu Hegels meesterverhaal gepareerd worden door een nieuw veelvoud van de rede en door een veelvoud van verhalen. Daarom benadrukt de postmoderne in al haar vormen steeds het veelvoud van de rede.⁷

Wat juist is aan deze positie is dat binnen de verschillende fracties van de postmoderne wel enigheid daarover bestaat dat de rede niet één is maar verschillende vormen aanneemt – vormen waartussen echter geen consensus maar veeleer dissensus bestaat. Desondanks is de gedachte van het veelvoud van de rede, resp. de gedachte van het veelvoud binnen de rede, nog niet toereikend, omdat deze veelheid niet per se impliceert dat er ook vele toegangswegen tot de werkelijkheid bestaan. De aanname dat er een veelvormigheid van de rede bestaat overwint nog niet het monisme van het moderne rationalisme. Tegenover het rationalisme hebben empirisme en religie dit gemeenschappelijk dat zij de ervaring beschouwen als een, naast het rationalisme zelfstandig bestaande toegang tot de werkelijkheid, een eigen bron van kennis. Veelheid binnen het rationalisme blijft nog steeds gevangen in het rationalisme. Zij leidt niet tot de werkelijke veelheid van toegangswegen tot de werkelijkheid.

3. Moderne en postmoderne als stijlbegrippen

⁵ J. F. LYOTARD: *Das postmoderne Wissen*, Wien (Böhlau) 1986. Original: *Rapport sur le savoir*, Paris (Minuit) 1979.

⁶ Zo de kritiek van Falk Wagner tegenover Lyotard.

⁷ Aan deze eis van Lyotard geeft ook Wolfgang Iser's concept van een postmoderne moderne en transversale rede gehoor. Vgl. W. ISER: *Vernunft: die zeitgenössische Vernunftkritik und das Konzept einer transversalen Vernunft*, Frankfurt (Suhrkamp) 1996, und W. ISER: *Unsere postmoderne Moderne*, Berlin (Akademie-Verlag) 5. Aufl. 1997.

Moderniteit, de preferentie voor het moderne, het nieuwe, het “Zeitgemässe” is vandaag niet identiek aan het totaliteitsconcept van de moderne, dat ook als modernisme kan worden beschreven. De moderniteit van de postmoderne krijgt haar eigen gestalte op elk gebied van de cultuur, in de literatuur, beeldende kunsten, muziek, filosofie en religie, zonder echter ingekaderd te zijn in het totaliteitsconcept van een enkele vorm van postmodernisme.⁸ De literaire postmoderne is niet identiek met de postmoderne van de beeldende kunsten, de filosofische postmoderne is niet identiek met die van de kunst. Men kan een aanhanger zijn van de moderne of postmoderne schilderkunst of architectuur, bijv. van het functionalisme of van het Bauhaus, zonder de filosofische moderne of postmoderne te omarmen, en omgekeerd.

3.1 Postmoderne stijl en mix van stijlen

Naast filosofische concepten vormen de moderne en de postmoderne ook kunstzinnige of esthetische stijlconcepten. Onder stijl verstaat men een esthetische uitdrukkingsvorm, die bepalend is voor meerdere gebieden van de kunst, een gezamenlijke expressiviteit. De maat waarin deze overeenkomst van stijl op een gemeenschappelijke wereldbeschouwing of culturele levensordering berust, varieert van stijltijdperk tot stijltijdperk. Tijden met een tamelijk gesloten en “integralistische” esthetische stijl, zoals het barok, wisselen af met tijden van minder gesloten stijlen.

Een verwijt tegen het postmoderne stijlconcept luidt, dat het daarin slechts om stilistisch eclecticisme en vermenging van stijlen uit verleden tijden zou gaan. Inderdaad zit er in de postmoderne architectuur een moment van historicisme,⁹

⁸Het is interessant om te zien dat de Brockhaus van 1906 drie hoofdstijlen onderscheidt: modern, klassisch en romantisch. Vgl. Artikel „modern“ in: *Brockhaus Die Enzyklopädie Digital 2003, Brockhaus 1906: „Modérn (spätlat.), der Mode gemäß, in Kunst und Literatur der Gegensatz zum Antiken und zum Romantischen. Die Moderne, Bezeichnung für den Inbegriff der jüngsten literar. und künstlerischen etc. Richtungen. Modernisieren, nach dem herrschenden Geschmack einrichten.“*

⁹Vgl. P. KOSLOWSKI: „Is Postmodernism a Neohistorism? On the Absoluteness and the Historicity of History“, in: P. KOSLOWSKI (Ed.): *The Theory of Ethical Economy in the Historical School. Wilhelm Roscher, Lorenz von Stein, Gustav Schmoller, Wilhelm Dilthey and Contemporary Theory*, Berlin, Heidelberg, New York, Tokyo (Springer)

waar historische stijlelementen geleend worden. De postmoderne bereidheid om te mixen moet men zien als reactie op de gesloten en hermetische stijl van de moderne, als reactie op het purisme van het functionalisme en als kritiek op de stilistische geslotenheid van het integralisme van de moderne als filosofisch-esthetisch programma.

3.2 Postmoderne als kritiek op het integralisme van de moderne

De premisse van de moderne dat er een enkel patroon voor alle bereiken van de cultuur zou gelden, is modernistisch integralisme geweest. Alle gebieden van de cultuur moesten een integrale idee van de moderne vertonen. Zulk een integralistisch totaliteitsconcept van de moderne is totalitair omdat het geen recht doet aan de eigen zin en de eigen logica van de verschillende culturele gebieden.¹⁰ Het staat de voortgang van de cultuur in de weg omdat het nieuwe en onverwachte nauwelijks de ruimte krijgt. Het moderne moet tegen de moderne kunnen op boksen.

Dat de postmoderne boven het purisme van de moderne wil uitstijgen ziet men vooral in de postmoderne architectuur. Het postmoderne classicisme neemt elementen van het classicisme en van het moderne functionalisme over en overschrijdt daarmee de frontlinie van de moderne en van het classicisme. Het verenigt in zich twee grondgedachten: de functionaliteit van het gebouw wordt verbonden met de nadruk op de façade en met het figuurlijke van het gebouw.¹¹

1995, p. 286-309 (= *Studies in Economic Ethics and Philosophy*, Bd. 7).

¹⁰ So Zo is bijv. Het idee dat de „Suhrkamp-Kultur“ de „Leitkultur“ van de bondsrepubliek Duitsland zou zijn en de betekenis van de moderne zou definiëren, een modernistisch integralisme, die alle tekorten van de integralismen reproduceert die er aan vooraf zijn gegaan: er wordt een eenheidszin van de cultuur gepostuleerd die er helemaal niet is, omdat de kunsten, de filosofie en de wetenschappen niet modernistisch gelijk-geschakeld zijn, en die, als die er zou zijn, de innovatieve kracht en de veelvoud van de cultuur zou verlammen.

¹¹ Charles Jencks is de centrale theoreticus van het postmoderne classicisme. Vgl. CH. JENCKS: *Die Postmoderne: Der neue Klassizismus in Kunst und Architektur*, Stuttgart (Klett-Cotta) 2. Aufl. 1987. Het paradigmatische voorbeeld voor de synthese van

De esthetische postmoderne laat weer zien dat de moderniteit zich in tweeërlei vormen uitdrukt: de vrije en de geforceerde stijlwil tegenover het nieuwe en “Zeitgemässe”. Als vrije preferentie voor het “Zeitgemässe” staat de moderniteit in elke historische situatie tegenover de preferentie voor het “Unzeitgemässe” en het voorbije, en tegenover een stijlwil die zich alleen op het verleden oriënteert. Of iets voorbije tijd is of niet wordt echter niet door een modernistisch integralisme beslist, dat bij voorbaat al de eis van de moderne voor alle gebieden van de cultuur meent te kennen. Literatuur, filosofie en kunst moeten echter vanuit de logica van hun eigen werk zelf bepalen, wat in hun geval de moderniteit in de postmoderne betekent. De stijl van een bepaalde periode moet het resultaat zijn van de vrije samenwerking tussen kunst en filosofie, het kan niet zo zijn dat die door een filosofisch-esthetisch project integralistisch wordt vastgesteld en doorgedrukt. Naast het stijlprincipe van de synthese tussen het moderne functionalisme en het classicisme is een andere bepalende factor van de postmoderne als stijlconcept dat zij een pleitbezorger is van de esthetische vrijheid, dus ook van de vrijheid om stijlen te vermengen.¹²

4. De moderne en de postmoderne als periodebegrippen

Men heeft de bewering, dat de moderne een periodebegrip aanduidt, tegengesproken en daarmee de mogelijkheid uitgesloten dat de postmoderne een periode zou kunnen aanduiden,¹³ omdat er immers geen periode ná de moderne mogelijk is als deze zelf geen periode geweest is. De onderstelling dat de moderne niet verankerd zou zijn in de historische tijd, maar de aanduiding is van een constante diachronische verhouding van de mens tot zich zelf, deze onderstelling is twijfelachtig als de moderne een filosofisch programma én een esthetische stijl aanduidt. Een boventijdelijk verstaan van de moderne is alleen mogelijk wanneer zij met de houding van de moderniteit wordt geïdentificeerd. Dan echter raakt het begrip moderne de mogelijkheid kwijt om een bepaald filosofisch programma en een concrete stijl aan te duiden. Een inhoudelijk gedefinieerd begrip van moderne, die meer is dan het formele principe van de moderniteit, vertoont een tijdindex, heeft betrekking tot de

moderne en classicisme is de Neue Staatsgalerie Stuttgart, ontworpen door James Sterling.

¹² Vgl. voor de postmoderne als kunststijl P. KOSLOWSKI: *Die postmoderne Kultur*, München (C.H. Beck) 1986, p. 118-151.

¹³ Zo W. GRASSKAMP: „Ist die Postmoderne eine Epoche?“, a.w., p. 757-765.

ideeëngeschiedenis en kan niet volledig gescheiden worden van de historische constellatie van zijn eerste optreden. Project en stijl van het barok, project en stijl van de moderne blijven altijd betrokken op de periode waarin zij voor het eerst zijn opgetreden. Ook wanneer zij als tijdloze filosofisch-esthetische programma's worden verdedigd blijven zij toch gebonden aan hun ontstaansgrond en daaraan schatplichtig. Een moeilijkheid bij de moderne is dat niet al haar elementen als filosofisch programma en als stijl gelijktijdig en synchroon zijn. De moderne filosofie gaat voorop aan de moderne kunst in de zin van functionalisme en abstracte kunst. Het programma van de moderne is niet in die zin gesynchroniseerd dat zijn uitdrukkingsvormen voor de filosofie en de kunsten op hetzelfde moment ontstaan zouden zijn.

Maar afgezien van de moderne als programma bestaat een moeilijkheid hierin, dat de moderne daar waar zij als periodebegrip wordt gebruikt geenszins door allen op dezelfde periode wordt toegepast. Een reden voor deze onduidelijkheid is dat de betekenis verschoven is van hoe het Duitse begrip 'Moderne' en het Engels begrip 'modern age' gebruikt worden. Terwijl *Modern Age* ook aanduidt hetgeen in het Duits 'Neuzeit' wordt genoemd, is het andersom zelden het geval dat het Duitse begrip Moderne betrekking heeft op de historische periode van de Nieuwe Tijd.

5. De vijfvoudige zin van het periodebegrip "De moderne"

De moderne is een naam die op velerlei wijze gebruikt wordt om tijdvakken en verschillende periodes ermee aan te duiden.¹⁴ In de meest algemene zin betekent de moderne een periode waarin een mentaliteit en opvatting van tijd overheersend is geworden, die uit is op vernieuwing en historische verandering. Modern noemen wij die mentaliteit waarin de tijd als lineaire ontwikkeling wordt beschouwd en niet als de cyclische wederkeer van het gelijke. Modern is afgeleid van het Latijnse woord *modo* = onlangs. De moderne is het tijdperk van het nieuwe, de periode waarin nieuwe dingen gebeuren en niet slechts de wederkeer van het gelijke. Wanneer men de tijd als historische tijd opvat, de historiciteit beaamt en het historische tijdperk als de moderne in de meest brede zin van het woord verstaat, dan kun je aan de hand van deze criteria vijf mogelijke indelingen van de geschiedenis in vóór-modern en modern onderscheiden. Deze indelingen verschillen in de mate waarin zij de periode van de moderne als historiciteit typeren. Hoe korter de afstand tot de moderne gezien

¹⁴ Vgl. ook „Thirtieth Anniversary Issue. Essays on the Crisis of Modernity“, *Modern Age. A Quarterly Review* 31, 1987, Nr. 3-4; und P. KOSLOWSKI: *Die postmoderne Kultur*, a.w.

wordt des te scherper en radicaler is de graad van historiciteit die telkens aan het concept van moderne ten grondslag ligt.

5.1 De moderne als het historische tijdperk

Het is volstrekt zinvol om de moderne met het historische tijdperk te identificeren wanneer men terug gaat tot de meest algemene betekenis van modern in de zin van 'in rapport met de tijd'. Als het historische tijdperk aan zijn eind is gekomen dan hebben ook de geschiedenis en de moderne haar einde bereikt. De postmoderne is dan het tijdperk na de geschiedenis en de historiciteit; het tijdperk van het einde van de geschiedenis of de posthistorie. Twee zo verschillende auteurs van formaat als Thomas Mann en Ernst Jünger hebben de moderne als het tijdperk van de historiciteit opgevat. Voor beide auteurs staat de moderne gelijk aan het tijdperk van de historiciteit dat na het mythische en protomythische Gouden Tijdperk is begonnen. Historiciteit is moderniteit en het tijdperk van de historiciteit is de moderne.

Thomas Mann schrijft in het voorspel "Hellevaart" van zijn roman *Joseph und seine Brüder*, dat de mens "das altkluge, kunstfertige und in jeder entscheidenden Hinsicht moderne Wesen (ist), als das er uns beim ersten Morgengrauen der Geschichte bereits entgegentritt".¹⁵

5.2 De moderne als het door de antieke verlichting inaugureerde tijdperk van de rationaliteit

Het periodebegrip van de moderne dat het dichtst bij de gelijkstelling van historisch tijdperk en moderne komt en daarmee het meest omvattende begrip van de moderne is, vinden wij bij Friedrich Schlegel. Schlegel schuift de grens van de moderne als periode meer naar de oorsprong van de geschiedschrijving, dus naar Herodot toe. Hij laat de moderne echter niet bij Herodot beginnen, maar pas bij de Griekse verlichting door Pythagoras en Sokrates. Pythagoras en Sokrates zijn de eersten geweest die de moed hebben gehad om de zeden en de staat volgens de regels van de rede te installeren. Voor het eerst werd het waagstuk ondernomen om het leven te rationaliseren en het leven en het bestaan door middel van de rede te duiden en te ordenen. Het traditionalisme van de voor-moderne werd door hen vervangen door de oriëntatie op de rede en daarmee werd het tijdperk van de geschiedenis ingeluid of, zoals Schlegel het noemt, de "nieuwe geschiedenis" van de voortgaande opwaartse ontwikkeling

¹⁵ TH. MANN: *Joseph und seine Brüder*, Erster Band: *Die Geschichte Jaakobs. Der junge Joseph* (1933), Frankfurt (S. Fischer) 1967, p. 20.

van de menselijke samenleving, het “System der unendlichen Vervollkommnung”.

5.3 De moderne als het christelijke tijdperk

Het christendom introduceert in de oudheid een nieuw accent op de betekenis van de menselijke vrijheid en op de geschiedenis als verlossingsgeschiedenis. De filosofie van de geschiedenis wordt sinds Augustinus en andere christelijke auteurs tot geschiedenis van het heil. De geschiedenis wordt verstaan als een proces dat teleologisch gericht is op zijn eschatologische voleinding aan gene zijde van de geschiedenis. Het is begrijpelijk dat christenen in de late oudheid zich zelf *moderni* noemden, omdat zij een nieuwe interpretatie van de geschiedenis en de hele werkelijkheid voorstonden tegenover de mythos en de Griekse filosofie. De heidenen of niet-christenen, die nog gehecht waren aan de oude voorstelling van de niet-voleinding van de geschiedenis werden *antiqui* genoemd. In deze zin is de moderne het tijdperk van het christendom. Handhaaft men dit periodebegrip van de moderne dan zijn de moderne en het christendom synoniem omdat het christendom een nieuwe, moderne duiding van de geschiedenis brengt, waarin historiciteit geradicaliseerd wordt tot de historiciteit van de geschiedenis zelf.

Het periodebegrip van de moderne als aanduiding voor het christelijke tijdperk tegenover het heidens-antieke bepaalt zelfs nog in 1877 in de derde oplage van Meyers Konversations-Lexikon de definitie van modern. Volgens Meyer is modern datgene “wat in tegenstelling tot de oudheid het eigen karakter van de kunstcreaties van de nieuwe, met name van de christelijke tijd uit maakt.”

5.4 De moderne als de nieuwe tijd

De vierde opvatting van de moderne als periodebegrip is: de moderne is het tijdperk van de nieuwe tijd. Het begrip moderne is dan synoniem voor de nieuwe tijd als het historische tijdvak na de oudheid en de middeleeuwen. Deze opvatting dringt zich op door een aantal gebeurtenissen die in dezelfde tijd met elkaar samenvielen: de reformatie en de ontdekking van Amerika, de wetenschappelijke ontdekkingen met de ontwikkeling van het heliocentrische wereldbeeld, de ontdekking van de wet van de traagheid in de natuurkunde door Galilei, de gravitatiewetten door Newton als mede de infinitesimaalrekening door Leibniz en Newton, de ontdekking van de uitgestrektheid van de aarde en het heelal. Door de overgang van een gesloten tot een open universum ligt het voor de hand om van een tijdperk van de moderne te spreken.

5.5 De moderne als de periode die door de verlichting en het idealisme is geïnaugureerd

De discussie over de postmoderne heeft minder te maken met de overgang van de nieuwe tijd naar de op haar volgende tijd dan met de overgang van een periode van de heerschappij van de rede als het project van de moderne naar een filosofische postmoderne, waarin de aanspraak van de rede een stuk bescheidener is.

Er is al op gewezen dat de moderne als filosofisch project verbonden is geweest met de filosofie van Hegel. Het fundament van dit project is de gedachte van Hegel dat het absolute zich in en door de wereld ontvouwd. Deze periode van de geschiedenis van de filosofie wordt bepaald door de verhistorisering van het absolute. De wereldgeschiedenis is niet slechts het werelddoordeel maar ook het proces van de theogonie, het proces van de “Gottwerdung” zoals Ludwig Feuerbach het heeft geformuleerd. De wereldgeschiedenis is de wording van het absolute en tegelijk de absolute maatstaf voor goed en kwaad. Er is geen differentie meer tot dit proces, geen differentie van de individuele mens en de mensheid, geen differentie van natuurlijk en bovennatuurlijk, geen differentie van het absolute en de wereld. De wereldgeschiedenis is de radicaal verwereldlijkte God. Omdat de wereldgeschiedenis het werelddoordeel en de laatste instantie is, omdat alleen het succes in de geschiedenis telt, daarom is het succes de ware god van de moderne.

Geen andere denker heeft zulk een invloed uitgeoefend op de moderne als filosofisch-historische periode als Hegel. Alle filosofisch relevante posities van de moderne moeten stelling nemen tegenover Hegel, hetzij toestemmend hetzij kritisch. In die zin is hij de ware kerkvader van de moderne.

6. De postmoderne als de periode daarna – maar waarna?

Uit de vijf verschillende begrippen van de moderne als periode valt af te leiden, dat het begrip postmoderne minimaal vijf vormen bevat waar het periodebegrip postmoderne opgevat kan worden als ‘na-moderne’, dus als telkens een periode na de moderne. Over de “postismen” heeft men zich deels terecht gemoqueerd. De postismen wijzen er op, dat wanneer de moderne een periode aanduidt en de postmoderne de periode daarna, het nog helemaal niet duidelijk is, wat nu de periode en wat de periode daarna zijn, die door de moderne en de postmoderne benoemd worden.